

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Inst.}

720

Title: Hastamalaka
Bhasya

720

हस्तामलक भाष्य.

Hastām alaka Bhāṣya		Title
:	:	Author
Shankara Bhagavat		Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
720	:	Remarks

हस्तामलक भाष्यप्रारंभः

ह. भा. श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीमद्भगवत्प्रेमं गुह्यं नो मी ॥ ॥ खंडनमस्करचमनां मंड
 नमाभीरनारीणां ॥ भंजनमश्नानां कंचनडुः रेवकदंडनं वंदे ॥ १ ॥ यास्मिन् श्रुते
 भवेत्सर्वविज्ञातं परमात्मनि ॥ तं वंदे नित्यं विज्ञानमानंदमजमव्ययं ॥ २ ॥ यदस्मा
 नादभूद्वैतं स्नानेयस्मिन्निवर्तते ॥ रज्जुसर्पवदस्यंतं तं वंदे पुरुषोत्तमम् ॥ ३ ॥ यस्यो
 पदेशदीधित्या चिदात्मानः प्रकाशते ॥ नमः सद्गुरवे तस्माद्यविद्याध्वान्ताभास्वते
 ॥ ४ ॥ ईशं स्वतु सर्वजंतोः स्तुखं मे भयाडुः खं मे मा भूदिति स्वरसतः ॥ स्तुखो
 पादिस्माडुः खं जिहासे भवतः ॥ ५ ॥ तत्र काश्चिद्युष्यातिशयशालिता वदव
 श्ये भाविडुः खं वितास्ततस्वा दमित्वाच्च ॥ ६ ॥ विषयजस्तु खंडुः ख

रूपक्षेत्राक्षिप्य ॥ संसारादस्यैव विरज्यते ॥ विरक्तश्च संसारहना येयत
 ले ॥ संसारस्य चात्मस्वरूपा परिश्रानहेतुवत्त्वात् ॥ आत्मशुद्धात्तत्रिहत्त
 रिति ॥ तं प्रत्यात्मश्रानमुपदिदिश्यत्याचार्यः ॥ ननु सर्वग्रंथादो शिष्यानां
 हृदेवता नमस्कारस्तुति कास्तुतिरुपलब्धा ॥ अयं च विना स्तुतिनमस्का
 रं प्रवर्तमाने शिष्यत्वाद्यदनवधेयवचनः प्रसज्येत ॥ तन्मस्तुतिनम
 स्कारयोश्च विध्यात् ॥ त्रिविधो हि स्तुतिनमस्कारो कायिको वाचिको मा
 नसिको चेति ॥ तत्र कायिकवाचिकयोश्चापि परमशिष्यत्वादाचार्यस्य
 ग्रंथस्याविधेन परिसमाप्ते ॥ यान सस्तुतिनमस्कारावकार्षीदस्मात्ता
 र्य इत्यवगम्यत इति ॥ यत्किं चिदेतत्प्रश्नं तन्नुसरामः ॥ ॥ निसिन्तं
 नश्चक्षुषादप्रवृत्तौ निरस्तादित्योपाधिराकाशकल्पः ॥ रविलोकनेष्टा

ह. ल.

२

निमित्तं यथायः सानित्योपलब्धिः स्वरूपो हमात्मा ॥ १ ॥ मनश्चक्षु
श्च मनश्चक्षुषीते आदिर्मेपांतानि मनश्चक्षुरादीनि आदिशब्दः प्र
त्येकमनुसंधायते ततः श्रायमर्थो भावति ॥ १ ॥ मन आदीनां मनो बुध्य
हंकारचित्तानां तथा चक्षुरादीनां चक्षुस्त्वक् श्रोत्रजिह्वा तन्मसीनां तेषां
नां पंच बुद्धिर्द्रियाणां वाक्पाणि पादपस्थानां पंच कर्मेन्द्रियाणां प्र
वृत्तौ स्वयंपारे निमित्तं हेतुर्यः सोहमात्मेति ॥ १ ॥ नित्योपलब्धिः स्वरूपः
नित्याचो सोऽपलब्धिः सोऽस्वरूपं यस्य सौथोक्तः ॥ रावेरादित्यो यथा
येन प्रकाशरेण प्रकाशमानत्वेन सौत्थोक्तः ॥ १ ॥ न चैषां परिस्पंदे निमित्त
तथैवाधिष्ठातृत्वेन यो निमित्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ इयं चात्मज्ञाने उपायत्वं
न दाशति प्राप्तिं ॥ परमार्थतस्त निरस्ता निराकृता विना निरव

२

यसंस्का

शेष उपायो धे बुद्ध्यादित्थं एव सतथोक्तः ॥ निरस्ता विरोधाधित्वा
देवाकाशकल्पः ॥ आकाशवद्विशुद्धोयः सोहमात्मेति संबन्धः ॥ ननु मनश्च
क्षुरादीनां प्रवृत्तौ किमर्थं अधिष्ठातृत्वेनोच्यते ॥ स्वयमेव कथं न प्रवर्तते
अथ नित्योपलब्धिः स्वरूपतमधिष्ठातुरित्यत आह ॥ १ ॥ यमग्न्यहवनि
स्रगो धस्वरूपं मनश्चक्षुरादीन्यबोधात्मकाणि ॥ प्रवर्तते त आश्रित्य निष्प
मेकं सानित्योपलब्धिः स्वरूपो हमात्मा ॥ २ ॥ ॥ यं नित्य बोधस्वरूपमात्मा
नमाश्रित्य मनश्चक्षुरादीनि प्रवर्तते ॥ सोहमात्मेति संबन्धः ॥ ननु बोधस्य
कथं नित्यता ॥ बोधो हि नाम इतानं तत्रेन्द्रियार्थसंयुक्ता देवसु सुसंयते ॥
उत्पन्नं च स्वकारेण विरोधिः तानां तरेण वा वित्तश्याति ॥ अतस्तत्त्वो विना
शशालित्वान्न तं त्रित्यं भवितुमर्हति ॥ नापि बोधस्वरूप आत्मोपलब्ध्यते ॥

३
 रूपकः नित्यत्वादासनो ह्यनित्यत्वाच्च बोधस्य ॥ नहि नित्या नित्ययोरेकस्वभा
 वत्वं ॥ कुतः विरोधात् अत्रोच्यते ॥ बोधो हि नामचेतनस्य मभिप्रेतं ॥ न
 चेद्वानं चेतन्यं ॥ तस्य श्रेयत्वेन घटादिव ज्ञातत्वात् ॥ इदं हि शानं
 घटं शानं मे जाते मित्यर्थस्य साक्षादनुभूयमानत्वात् ॥ अतस्तस्या नित
 यत्वेऽपि ॥ अनात्मरूपत्वेऽपि नित्यबोधस्वरूपमात्मनो युक्तमिति ॥ नत्वा
 त्मनश्चेत्तत्तत्त्वे किं प्रमाणं ॥ जगत्प्रकाशशाने ब्रूमः जगत्प्रकाशोति सर्वं तद्वत्
 जनप्रारिद्धं ॥ तत्र शानादीनां श्रेयत्वेन जगत्त्वादात्मप्रकाशेनैव जगत्प्र
 काशत इति निश्चितं भवति ॥ सवितृप्रकाशवत् ॥ यथा सविता स्वयं प्र
 काशमानो जगत्प्रकाशयति ॥ एवं मात्मापीति ॥ अस्तु न हि चिद्वैतं पुरु

३
 षः ॥ कथमप्येचित्स्वभाव इति न धर्मधर्मविभागस्यानुपपत्तेः ॥ तथा हि
 चेतन्यमात्मनो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं भवति ॥ न तावद्विन्नं ॥ भिन्न
 त्वे घटादिवद्वर्जधर्मत्वात् अनुपपत्तेः ननु ॥ घटादिसंबंधादात्मधर्मो
 न संभवति ॥ चेतन्यं तु आत्मसंबंधादिपुनरात्मधर्मत्वमिति न सं
 बंधानुपपत्तेः ॥ संबंधो हि भवेत्संयोगो वा स्यात् समवायो वा संबंधो
 न स्यात्संभवत् ॥ तत्र संयोगस्य द्रव्यधर्मत्वात् अद्रव्यत्वे चेतन्यस्य
 न तावत्संयोगः नापि समवायः ॥ अनवरथापातात् तथा हि ॥ अम
 वायो हि समवायिनः ॥ संबंधो असंबंधो वा न तावत्संबंधः ॥ घटादिवद
 किंचित्करत्वात् संबंधश्चेत्संयोगादेरभावेन समवायात् तस्मिन्नुपपत्तय
 ॥ एवमपरापराये क्षया अनवरथापात इति ॥ यत्किंचिदेतत् ॥ तस्मात्

ह. स्ताम.

५
ता

भ्यां भिन्ना भिन्नत्वं च । विरोधादयुक्तं ॥ तयोरापि भिन्ना भिन्नत्वाभ्यां भि
न्ना भिन्नत्वाभ्यां गमे अनवस्था पात इत्यत्र मिति विस्तरेण ॥ तस्मा
त्तानां सर्वथा चिद्वैतम् ॥ किं तर्हि चित्स्वरूपं एवेति ॥ एतेन चिदानंदयो रथा
थात्मस्वरूपत्वं व्याख्यातम् ॥ नित्यश्चात्मा सर्वकारणत्वात् तत्परमाणु
वत् ॥ तस्मात्मा अहमस्मीति प्रतीयते ॥ सर्वकारणत्वाच्च न ह्यस्य
कारणं ॥ प्रत्यक्षादिभिस्वरूपं लभ्यते ॥ नापिश्रूयते ॥ चैतो व्यकारण
त्वं हि आत्मनः श्रूयते ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ॥
आकाशश्चायुः वा यो रगिरेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ नाहं ॥ आत्मनोपि
कारणान्तरं ॥ अतः सर्वकारणत्वात् नित्य आत्मा इति प्रसिद्धम् ॥

नि

तस्मात्सा धूक्तं नित्यबोधस्वरूपमिति ॥ तत्रैव दृष्टान्तमाह वमश्च
एवेति हि यथोक्तत्वं अग्निनो न व्यतिरिच्यते व्यतिरेके हि वदाचि
रग्निनो अन्यत्रापि उपलभ्येत यथा दंडिनः पुरुषा दंडः न चैवमास्ति न
त्मादमि स्वरूपमेवैवत्वं एवमात्मनो पि चेतन्य स्वरूपत्वं मित्यर्थः ॥ त
थाशेक्तं निरंशत्वादि स्वरुत्वाच्च तथा नवरभावतः ॥ अत एवोक्तं न भेदो
स्ति चेतन्यं ब्रह्मणो धिकं ॥ ननु मनश्चक्षुरादीनां प्रवृत्तौ किमपि
जातं तेष्वपि ॥ स्वयमेकस्मान्न प्रवर्तते इति न ज्ञाह ॥ अवोधात्मा
कानीति हेतुगमोपि दं विशेषणं ततश्चात्मनो भवति अवोधा
त्मकत्वात् ॥ अचेतनो ह्यथा दारिवरचेतनमाधियात्तारमाश्रित
प्रवर्तते ॥ इति अचेतनत्वं चेष्टां लपत्वा दृष्टादिवत् ॥ श्रुतिरपि ॥

हम. भा.

भेदात्. परमार्थसतोसुरवासरस्य रैवते सुरवाभासकाभिन्नाः प्रतीयन्ते.
तथाचोपाधिगतपलिनत्वादिधर्मैर्न लिनत्वादिधर्मकाः प्रतीयन्ते. तद्व
च्चिदाभासकानां प्रतिबिंबोधीषु च दृश्यमानो जीव इत्युच्यते. ॥ प.
सो हमात्मा जीवास्तूपाधिभेदाद्भिन्नाः प्रतिभासन्ते. ॥ उपाधिगतसुरव
दुःखादिभिः सुरवदुरवादिभिरनः प्रतीयन्ते. ॥ उपाध्यायश्च व्यवस्थितस्त
पादुवेति. ॥ सुरवदुःखादीनां एकमपक्षे व्यवस्था युक्तेति. ॥ नानयान्म
भेदः शक्यो व्यवस्थापयितुं. श्रुतिश्चैकात्म्यमेव प्रतिपादयति. एक
मेवाद्वितीयं ब्रूतेति. सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिर्णयकरोति.
उपासभेदपक्षे चियं सुरवदुरवादि कस्य साध्यमानं विशेषणहेतोर

स्यवस्थानापपद्यते. तथादि. प्रतिशरीरमात्मनोभिन्नाः तस्यैवैकस्यैकसर्वगता इति आत्मभेदवादि
नो नयेते तत्र सर्वेषां सर्वगतत्वात् तत्र सर्वमात्रेण सुरवदुःखादि

तस्यैवैकस्यैवैकसर्वगता इति

भावात्. ॥ कथमेकस्यैवतसुरवादि कंनसर्वेषांमित्यवधारयते. उर
थयत्संबंधिना कार्यकारणसंघातेन सुरवादि कं ज्ञेयं. तन्न. कार्य
कारणसंघातस्यापि सर्वात्मसन्निधा. ॥ उपाद्यमानस्य सर्वात्मसं
बंधेन कार्यकारणसंघातस्यापि सर्वात्मसंबंधात्. त इति नितसु
खादेः सर्वात्मसंबंधित्वमिति. सुरवदुःखादिकस्य नानात्मपक्षे
वनव्यवस्थेति. ॥ पूर्वकार्यकारणसंघातस्य कर्मपेक्षयामनव
स्थादोषः. ॥ अनादित्वेन नावस्थादोषपरिहारश्चाप्यपरंपरेति.
श्रुतिरपि. ॥ नानात्मपक्षं प्रतिषेधयति. ॥ एकमेवाद्वितीयं. नेह
नानास्ति किंचनेत्यादि. अतः साधुक्तमेकमिति. ॥ २॥ ॥

हस्ताम.

2

नत्वेवं च सति आत्मनः सुखं दुःखं दिशं बंधाभावात् बंधो ना
स्ति बंधाभावात् नमो क्षः बद्धा हि मुच्यते न बद्ध इति तथा हि ॥
चिरात् भासकस्यापि बंधमोक्षो न विद्येते ॥ अबस्तु त्वात् ॥ तस्य
बुद्धेरपि विना शित्वा बंधमोक्षो रभावः ॥ ततश्च बंधमोक्ष एव
स्त्रीरर्थकमिति ॥ अत आह ॥ ॥ यथा वर्णराभा बद्धा
भास हानो घु रं विद्यते कल्पना हीनमेकं ॥ तथा धीविद्योगे निरा
भास कोयः सानि त्योपलब्ध ॥ ४ ॥ ॥ यथा येन प्रकारेण
दर्पणस्य भावे सत्यास भासस्य मुखप्रतिबिंबस्य हानो रसा
घु रं परमार्थसत्त्वं कल्पना हीनं मिथ्या ज्ञान रहितमेकमे

वपरं विद्यते ॥ तथा तेनैव प्रकारेण धीविद्योगे रभावे निराभास
को निष्कृतिः ॥ बिंबपरमार्थतः सन्नेक एव यः ॥ ३ ॥ सो हमात्मा ॥
अयमभिप्रायः ॥ आत्मनो अज्ञानस्य कृतो यंगुध्यादिप्रपंचः ॥
तत्र बुद्ध्या दोषप्रतिबिंबस्वरूपेण सा न न ध्यास्य न कृत सुखं दुः
खादिकमात्मन्य ध्यास्यतीति सोपमा ध्यासो बंधः ॥ आत्मज्ञानेन
इते अज्ञान निवृत्तौ बुद्ध्यादिप्रपंच निवृत्तौ अध्यासानि वृत्तौ
क्षैः ॥ न पुनः पुनर्मा र्थिको बंधमोक्षो कस्यचिद्विद्येते ॥ इति सर्वसि
मंजसं ॥ ४ ॥ ॥ केचिदिह खलु दीना मात्मत्वं मन्यंते तात्र प्राप्ति
आह ॥ ॥ मनश्चक्षुरादेर्विमुक्तस्य यं यो मनश्चक्षुरादेर्मनश्च

वला

८ बुद्धिदियशरीरेभ्योभिन्नआत्माविभुः प्रकः। नानारूपः पृथक्क्षेत्रमात्मनिपुमायुते

रुक्ताः क्षुरादिः॥ मनश्च क्षुरादेरगम्यस्वरूपः सानित्यो॥ ५॥

१॥ मनउगदेक्षुरादे विस्तुक्तः पृथग्भूतोयः सोहमात्मेति संबं
धः॥ मनश्चक्षुरादेरुपादानेन तदंतर्गतत्वाच्चरीरमप्युपनं
दुष्यत्यं॥ एतेन शरीरादपि विस्तुक्त इति गम्यते तथा च उक्तः कथं
मनश्चक्षुरादे। विस्तुक्तमित्यत आह स्वयमिति। स्वयं यः आत्मा
प्रकाशते॥ मनः चक्षुरादिकस्य प्रकाशमनश्चक्षुरादिरिवमनुश्च
क्षुरादिः प्रकाशगुणयोगादयमर्थः॥ यथा बाह्यस्य घटादेः प्रकाश
को मनश्चक्षुरादिः॥ ततोतिरिच्यते। तथांतरश्चापि मनश्चक्षुरादेः
प्रकाशक आत्मा ततोतिरिक्त इति निश्चीयते। अतएव मनश्चक्षु

रादीनां अनान्यमिति सिद्धं ज्ञेयादन्ये। ज्ञाता स्यात्॥ नचात्मनोपि ज्ञेयत्वं
दनात्मत्वं प्रतिपद्येतस्यत आह॥ मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपो अप्रकाशस्य
रूपः॥ तथा च श्रुतिः यत्तावाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह इति॥ ५॥
तनुयद्ययमात्मा मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः कथमस्य सिद्धिः॥ यदप्यगद
यो मनश्चक्षुराद्यधीनसिद्धयो दृष्टास्तद्वदात्मापि तदधीनसिद्धिर्युक्तः॥
अथ तदधीनसिद्धिर्यदि न स्यात्॥ तदा सिद्धिरेव न स्यात्॥ शशविषाण
वदित्याह॥ ॥ यमेको विभाति स्वतः शुद्धचेताः प्रकाशस्वरूपो पिता वव
धीशु॥ शरावोदस्थो यथा भानुरेकः सानित्यो प्रकाशः स्वरूपो हमात्मा॥ ६॥
यदीति॥ स्वतः सिद्धतामाह यो ह्येको अद्विती यो विभाति प्रकाशते स्वतः सवन

हस्तासभा

२०

परतः शुद्धं निर्मलं चेतो यस्य शुद्धं चेतः ॥ शुद्धं चेतसि स्वयमेवात्मा प्रका-
शते स्फुरतीत्यर्थः ॥ अतएव शुद्धार्थे वेदेऽपि वेदादिवचनादयो विहिताः तमेव
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति ॥ घटपटादयश्च जडत्वा-
त् प्रकाशान्तरापेक्षा कलाच्च प्रकाशा इति युक्तं ॥ आत्मानुप्रकाशस्वरूपत्वा-
त् प्रकाशान्तरानपेक्षः प्रकाशते ॥ सवित्प्रकाशमेव ॥ यथा सविता स्वप्रका-
शेन प्रकाशान्तरं नापेक्षते ॥ अथ च प्रकाशते ॥ तस्मादात्मापीति भावः ॥ ए-
वमुक्तत्वात् श्रुतानोऽद्वितीयो जीवन्मुक्तः ॥ प्रकाशस्वरूपोऽपि पुरमा र्थे तो न
नाधीशुपाधिष्ठनावेव भाति यः ॥ सैकमात्मेति संबन्धः ॥ शरा वो दके पूपा-
धिष्ठेव स्थितो यथा भातुः प्रकाशस्वरूपोऽपि एकः सन्ननेकवद्भाति ॥

१०

न ह दात्मापि ति भावः ॥ तन्मुक्तार्थे जीवन्मुक्तः ॥ देहवांश्च जीवन्मुक्त इत्युच्यते न
स्य जीवतो यदि देहाभावो जीवन्मुक्तिरभिप्रेता ॥ नासावुपपद्यते ॥ विरोधान्
हि ॥ देहवतो देहाभावः संभवति ॥ अथ सत्यपि देहे भोगविधेरस्य मुक्तिरिति
न दपि न च तुरस्य ॥ सर्वभोगकारणं द्विय संपन्नो भोगविधेरस्य संभावनीय-
त्वात् ॥ अथ मिथ्याऽग्नौ निबन्धनो हि भोगस्तस्य सम्यक्ज्ञानेन निवर्तित-
त्वात् ॥ भोगविधेरिति चेन्न ॥ बाधितस्यापि मिथ्याऽग्नौ न स्पृह्यं द्रादिद्वे-
न बद्धं नृस्य भूयते ॥ श्रुतिरपि ॥ देहतो भोगविधेरद्वारयति न ॥ न ह वै स शरीरस्य
सतः ॥ प्रियाप्रिययो रपि हतिरिति ॥ अशरीरं वा वसंतं प्रियाप्रियेन स्पृशत इति
तस्मादयुक्ता जीवतो मुक्तिरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ जीवतस्तव तं स्वज्ञातं मुखे

अपगमात् ॥ अन्यथाऽपि नैव न स्यात् ॥ अतएव मिदं प्रजिनं कादावाराज्यं यः

रुम. आ

112218

119917-5

नवला

अविद

विषयः

38

9. 2014

रा.परा.व.

रसकला

सुक्तिः

वसिष्ठः

ਲੇਖਕ

ਸਿ॥ ੩॥

पञ्चवर्णा

७५९९९
७५९९९

सुतराभ्या
स्य भावः ।

व्यवस्थाय

10

ह. म.
१३

ते. ॥ किं न हि. ॥ अविद्यातिमिराति रोहित तायां तमोमात्रं निराक्रियते. ॥ तच्च प्रथमज्ञा
नेनैव कृतां तथापि त्वविद्या कार्यदेहादिवशान्. ॥ पुनः पुनर्महाधकारोत्सारणं कृतं
मपि तिरस्कृत इति. ॥ तस्योतिरस्काराभासस्य देहादिविधच्छेदाद्विधेरो भवति.
पुनंसति प्राचीनमेव महाधकारोत्सारणं ज्ञानमात्रनिबन्धनमवतिष्ठते. ॥ यथास्त
थोदयेन नमहातिमिरात्सादनं कृते पुनः च आदिकृतस्यतिमिराभासस्य ध्वजादि
विगमः. ॥ ततः प्राचीनमेव महातिमिरात्सारणं सूर्योदयमात्रनिबन्धनमवतिष्ठत इति
तस्मान्न ज्ञानानंता देवमुक्तिरिति सिद्धं. ॥ न च मुक्तिरिति द्वयमेव निराक्रियते. ॥ ननु पार
मार्थिकमद्वैतं मिथ्याज्ञानविज्ञं सितः. ॥ प्रपञ्च इत्यतिश्रुत्यर्थवधारिता. ॥ ननु कथं स
त्यमपि बाधकप्रपञ्चावुवृत्तिः. ॥ नाहिसत्येवमुक्तिरज्ञानैरजतप्रपञ्चोवृत्तते. ॥
अत्रोच्यते. ॥ नोतिनेति न ह्येनस्मात्सरस्यैवास्ति नेहमात्रास्ति किंचन शक्तादिवाक्यस्य

१२

हितात्. तन्मस्यादिमहावाक्यात्. प्रपञ्चप्रत्ययप्रविलसद्वारेण संवेदिग्धमवाधितमद्वै
तज्ञानं तावदुस्यते. ॥ न च तत्प्रपञ्चप्रत्ययेन बाध्यते. ॥ इति युक्तं. ॥ तत्प्रविरलयेनेतत्ता
सत्ते. ॥ यत्पुनरुक्तं. ॥ कथं प्रपञ्चप्रत्ययावुवृत्तिरिति. ॥ अत्रोच्यते. ॥ द्विविधं बाधकं भ
वति. ॥ यथा सत्येवमिथ्याज्ञानहेतुहेतुभूते पितादौ जात एव पीतशंखज्ञानेनेमिस्तां
तराभायं पीत इति. ॥ मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरिति. ॥ मिथ्याज्ञानकारणापगमेवायथावामं
दा लोकप्रभावस्य महत्सालोकेनेरंजतमिलिज्ञानं. ॥ एतद्विषयहापि. ॥ मिथ्याज्ञानहेतुभू
तेशरीरेप्रपञ्चस्य बाधकमद्वैतज्ञानमुस्यते. ॥ अतः कारणाद्वाधितं. ॥ अपि प्रपञ्च
ज्ञानं पीतशंखज्ञानवत्. ॥ पुनः पुनर्जायते. ॥ ननु देहस्यापि प्रपञ्चावुवृत्तिरिति तत्वात्. ॥ स
चित्तेव प्रलयः. ॥ असृज्येत. ॥ न प्रारब्धकर्मवशान्. ॥ तदुदेद्वृत्तेः कर्मण्युक्तं लोच
कप्रमाणवत्संस्कारावुवृत्तिरिति. ॥ सिद्धा. जीवमुक्तिरिति कर्मसंस्कारक्षयात्तु देहपा

ते सति सर्वे प्रपंचप्रविलयः ॥ कर्मतराणां च क्लानेन लेयितत्वात् ॥ देहांतरां तु स्थितिः
परममुक्तिरिति ॥ एवं च सति ज्ञानमात्रानुक्तिरिति ॥ अतिपादश्च न देवकर्मणा मुक्ति
हेतुत्वमप्यस्मादिति हेतुवेदिनव्यं ॥ तथा हि ॥ न तावत्के वत्ताकर्मणा मुक्तिरश्ववणा
त् ॥ नापि तत्र एव ज्ञानसहितात् ॥ अश्रुतेनैव विद्याकर्मणी समन्वारभेत् ॥ पूर्वप्र
ज्ञाचेति विद्याकर्मणोः सहभावः श्रूयते ॥ सत्यं संसारविषयं तु सहभावप्रव
णं ननु मुक्तिविषयं ॥ ननु यावज्जीवमस्ति ह्येवं ज्ञुक्त्यादिषादिचोदनाप्राप्त्यानां नित्येन
मिक्तिकानां कर्मणां ज्ञानस्य चोदने समुच्चैः यद्गतिचेत् ॥ न ॥ विनियोजकप्रमाणा
भावात् ॥ तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणादिविदिष्यते ॥ यदेतदनेन तपसा नाश
नेत्यादि श्रुतिर्विनियोजिका ॥ अस्त्येवेदिचेत् ॥ न ॥ विविदिषासंबंधात्कर्मणा
ज्ञानार्थत्वं प्रतीयते ॥ मोक्षार्थत्वं नावगतइति किंच ॥ नाहि ज्ञानमज्ञान

निवृत्ता उपकारकमपेक्षते ॥ उत्पन्ना देवतास्मादज्ञाननिवृत्तेश्च श्रयं भावात् ॥ तथा
च श्रुतिः ॥ तमेव विदित्वा अतिमृत्सुमेति ॥ नान्यः पंथा विद्यते यनायेति ॥ अपि च यदि
कर्मफलं ॥ मोक्षो भवेत्तर्हि अनित्यत्वं प्रसज्येत ॥ घटादिवत्स्वर्गवच्चैति ॥ अनुमे
वार्थश्रुतिरप्याह ॥ तद्यथा ह कर्मजितो लोकः क्षीयते ॥ एवमेवापुत्रपुण्यजि
तो लोकः क्षीयते इति ॥ अग्निहोत्रादिकंतु तत्कार्येव सत्कारेण परंपर
या कर्मणा मुक्तिहेतुत्वमस्माहेतुं ॥ अथाज्ञादिवत् ॥ अतो ज्ञानार्थत्वं कर्म
णामुपयोगोऽस्येव ॥ ज्ञानोत्पत्तौ स्तु परं कर्मणामुपयोगाभावेपि लोकसंग्रस्ता
ह्यर्थमनुष्ठानं कर्तव्यमेवेति समं जसम् ॥ ६ ॥ ॥ ननु कथमेकपक्षे वासा
त्तौ अनेका बुद्धिपुगपदधितिष्ठति ॥ न ॥ एकवाश्ववाहकापुगपदनकानश्वा

द्विनेकानां वक्ष्ये विधिं विधिः तत्र क्रमेण एकैकस्मै वक्ष्ये प्रकाशं

ह. भा.

१४

न विधिं विधिः ॥ इत्युपलभ्यते ॥ क्रमेण विधिं विधिः ननु ह्येनास्ति युगपदे
व सर्वसां बुद्धीनां स्वभावात् प्रवृत्तिर्दर्शनात् ॥ अनविधिं विधिः ननु प्रवृत्त्यभा
वात् ततो नैकात्मा इत्येतज्ज्ञाह ॥ १ ॥ यथा नेकचक्षुः प्रकाशो रविर्न क्रमेण
प्रकाशो करोति प्रकाशं ॥ अनेकाधियो यस्तथैकप्रबोधः स नित्योपलभ्य
विस्वरूपो ह्यमात्मा ॥ ७ ॥ यथा येन प्रकाशकत्वे प्रकाशेण राविरादिस
एक एवा नैकेषां चक्षुषां प्रकाशो युगप प्रकाशो करोति ॥ तथा नेक ॥ प्र
काशेण एकश्चासौ प्रबोधश्च एकप्रबोधः ॥ अनविधिः ॥ अनेकाधि
मां बुद्धी युगपदविधिं विधिः ॥ न क्रमेणैकैकस्मै धियो प्रकाशं प्रकाशो
करोति ॥ यः सोहमासीति ॥ ७ ॥ ननु अस्तु तर्हि रविरेव बुद्धीनाम

१४

विधिः ॥ विमात्मा भुपगमेन तथा च श्रुतिः ॥ धियो योनः प्रचोदयादित्यत
आह ॥ ॥ विवस्वत्प्रभातं यथा रूपमदं प्रवृत्तिना भातं मेवं विवस्वा
रं ॥ तथा भात आभासं सक्षमेकः स नित्योपलभ्य विस्वरूपो ह्यमात्मा
॥ ॥ विवस्वतादिभिर्न प्रभातं प्रकाशितमित्यर्थः ॥ अदं चक्षुः यथा रूपं घ
टादि गतं प्रति वृत्तिना ॥ प्रकर्षेण जानाति नाभातं च प्रकाशितं ॥ अंधका
रे घटाद्यनुपलंभात् ॥ एवं विवस्वानपि एकस्तथा तेनैव प्रकारेण प्रभातः प्र
काशितो अनविधिः स आभासति ॥ अनविधिः ॥ अदं चक्षुः यथा वि
वस्वतो विधिः सोहमात्मा स च सर्वसां बुद्धीनां अनविधिता श्रुत्या च चक्षुर

ह. भा. विष्णुमभिप्रत्यविवस्वतो बुद्धिप्रवक्तृत्वमसाहितं ॥ यस्माद्विवस्वदधिष्ठितं
 बक्षुर्बुद्धिमुत्पादयति नन्वपितर्हि प्रकारं तरेणेवाधिष्ठाता ह्यव्ययः न तस्य स्वप्न
 १५ शक्यत्वात् नान्यो तोस्ति दृष्टा इति श्रुत्या तत्र दृष्टं तरप्रतिषेधादिति ॥ किंच ॥
 यथासूर्य एकस्त्वेनेकश्चलासु स्थिरासु स्वर्णं वाग्विभाव्यस्वरूपं चला
 वे सप्रसिन्नासु धीर्धैक एकः सान्नियोपल ० ९ ॥ ॥ यथोयनप्रकोरणादिसप
 कोपि अनङ्गवारिषु चलासु स्थिरासु च एकोपि नाना सन् प्रतिभासते ॥ अनन्व
 विभाव्यस्वरूप इति ॥ अनु अंवातेग धर्तृतीत्यन्वयः ॥ न अनन्वक अनन्व
 कः ॥ न पृथगिति यावत् ॥ यद्वा अनन्वकत्वेन विभाव्यस्वरूपं यस्य सतथोक्तः ॥

१५

एवं बुद्धीर्हि समासेकत्वा ततश्चायमर्थो भवति नवारिषु रविरनुगतो भवति
 किं तर्हि न भवति हे दीप्यमानो वारिषु भात्या दृश्यते ॥ एवमेकात्मा चलासु
 प्रसिन्नासु नाना भूतासु धीषु बुद्धिषु चानेकः सन् ॥ अनन्व विभाव्यस्वरूपं पुनः ३
 रूपे बुद्धिरनुग धर्तृति किं तु ह्यथगे व हे दीप्यते यः सोऽहमात्मैत्यर्थः ॥ १॥
 ॥ घनधनदृष्टिर्धनधनमर्क यथा मन्यते निःप्रभं कातिमूढः ॥ तथा बद्ध
 वद्भाति यो मूढ दृष्टेः सान्नियोप ० १० ॥ ॥ ध घनेन मेघेन धन्नातिरोहिता दृ
 ष्टिर्दर्शयति पश्यसः घनधन दृष्टिः पुरुषः ॥ घनेन धनमर्कमादित्येयथा
 येन घनधन प्रकारेण मन्यते ॥ जानाति निष्प्रभं प्रभाराहितं आकाशस्वरूपं ॥
 पमितियावत् ॥ मरुर्की हिमन्यते घनधन दृष्टि त्वात् प्रकाशस्वरूपमिति

प्र २

रविं ॥ अप्रकाशमहंपश्यामीत्यत आह ॥ अतिमूढ इति ॥ अतिमूढत्वादात्म
नो दृष्टि विधातमविगलयन् ॥ सूर्यमेवाप्रकाशमन्यते यादपूरणे च शब्दः त
थातेनैव प्रकारेणाविद्या अन्न दृष्टि बुद्धिमात्मत्वेन गृहीत्वा तद्गतं दुःखादिकं आ
त्मनि मन्यमानो बहुरिति यो मूढ दृष्टिः सोहमात्मेति ॥ १० ॥ समस्तेषु वस्तु
ष्वनुस्यूतमेकं समस्तानि वस्तूनि यं न स्पृशंति ॥ वियद्वत्सदा युद्धमच्छस्व रूपं
सान्त्वितोपलब्धिः ॥ ११ ॥ ॥ समस्तेषु वस्तुषु निःशेषेषु प्रपंचात्मने प्रस
दात्मना अनुस्यूते ॥ अनुगतं सर्वतो व्याप्तमेकं नाना समस्तानि वस्तूनि प्रपंचा
त्मकानि यत्स द्रव्यं न स्पृशंति ॥ वियद्वत्सदा काशमिव सदा सर्वदा शुद्धं निर्मलं रागा
दिदोषराहितं अनेकस्वरूपं स्वच्छरूपं अमूर्तस्वरूपमिति याचते एवमेकं परं ब्र

सयत् सोहमात्मेति ॥ १२ ॥ ॥ युक्तादिनमद्वैतमुपसंहरति ॥ ॥ उपाधौ यथा
भेदता सन्मुनीनां तथा भेदता बुद्धि भेदेषु तेषु ॥ यथा चंद्रकाशं जले चंचलं च त
था चंचलत्वं तथापि हविष्ठो ॥ १२ ॥ उपाधौ सति उपाधिभेद संबंधे सति य
था भेदता भेद एव भेदता स्वार्थेता ॥ सन्मणीनां स्पटिकादीनां लोहितकच्छा
दिभेदेन भेदता भेदः तथा बुद्धि भेदेषु तेपित वापि नानात्वे हं विष्टो परमार्थ
तस्तु स भेदो नास्त्वय बुध्युपाधिकृतस्तु विद्यत इत्यर्थः ॥ यथा चंद्रकाशं
चंद्रा एव चंद्रकाः स्वार्थकाः ॥ जले प्रतिबिम्बरूपे दृश्यमानां जलस्य चंचलत्वा
च्चंचलत्वं तथा बुद्धीनां चंचलत्वा तथापि चंचलत्वम् ॥ उपाधिकं न पारमार्थि
कं ॥ इह बुद्धि भेदेषु हे विष्टो ॥ १३ ॥ ॥ ३० ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च
पुनरावर्तते य इदं भो वयेत् ॥ इति श्री गोविंद भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य पर

